

Recensies

J. BAERTEN, *Het Graafschap Loon (11e-14e eeuw)*. (Maaslandse Monografieën, IX, Assen, 1969, xxxiii + 269 blz., ill., kaarten).

Deze monografie steunt op meer dan tien jaar voorbereidend werk, op het verwerken van een bibliografie van een twintigtal bladzijden, het doorvorsen van de archieffondsen van de Rijksdepots van Hasselt, Luik, Brussel, Antwerpen, Dusseldorf en Arnhem, van de abdij Averbode en van de stad Maaseik. Hoewel de uitgave de datum draagt van 1969, het woord vooraf die van december 1968, valt de afsluiting van de tekst waarschijnlijk einde 1965 of begin 1966. Items van na 1965 ontbreken in de bibliografie, maar de voetnoten (p. 5, n. 1; p. 117, n. 5; p. 135, n. 2; p. 169-171) bewijzen dat de auteur met de sedert dien verschenen studies nog heeft kunnen rekening houden. Ze vullen de bibliografie aan. Die voetnoten leveren ook het bewijs dat nog meer archieffondsen werden benut, zij het dan terloops. Zie o.m. p. 101, n. 5, de verwijzing naar een onuitgegeven stuk uit het Vatikaans archief.

We bezitten dus voortaan een volledig referentiewerk voor drie eeuwen uit de geschiedenis van dit gewest, dat in de negentiende eeuw werd omgedoopt tot 'provincie Limburg', onderverstaan Belgisch Limburg. Wat het illustratiemateriaal aangaat had de auteur reeds vroeger, in het tijdschrift *Limburg*, XLIV (1965) 190-225, een kaart uitgegeven van het graafschap Loon ca. 1300. Ze wordt hier hernomen, niet alleen vollediger, maar ook veel leesbaarder, een aangename bijzonderheid, waarvoor we de firma Van Gorcum en de Maastrichtse tekenaar J. H. A. Passage dank weten.

Nieuw is de kaart van de territoriale schepenbanken ca. 1300. Verder zijn er platen met de zegelafbeeldingen van Lodewijk II, Arnold V, Lodewijk IV en reproducties van Loonse munten: een sterling en een tournoise groot.

De essentie van het werk vinden de Franse en Duitse lezers in de samenvattingen (p. 237-243 en 244-249). Er is een alfabetische index. In de coördinatie van index en de kaart no. 1 p. 8/9, zou de vreemde lezer kunnen gestoord worden door de verschillende namen van de rivier, die in het nederlands Jeker, in het frans Geer heet; ook in het feit dat het graafschap groter is op kaart no. 3 dan op kaart no. 1. Op kaart no. 1 zijn immers de gemeente Neeritter en het graafschap Horn uitgesloten. De rijkdom van de gebruikte bronnen zou ook beter zijn uitgekomen in een lijst van oorkonden, die niet voorkomen in de *Limburgse Oorkonden* van J. Coenen.

Tot zover voor de presentatie. Wat biedt ons de inhoud? Niet alleen een *status quaestio-nis*, op alle bladzijden ook eigen stellingnamen. De auteur had dit reeds gedaan in een dertigtal studies, verschenen sedert 1957. Dit alles is hier in een synthese verwerkt. Hoewel de auteur op het einde een pessimistische noot laat horen wegens de ontoereikendheid van de bronnen (226-227), mag hij er zeker van zijn dat niemand die zich verder met de Loonse geschiedenis inlaat, aan zijn werk zal kunnen voorbijgaan.

In het eerste deel, het territorium, zijn er veel traditionele problemen, die de auteur op zijn beurt moest aanpakken, ten eerste, de oorsprong van het graafschap. Voor de auteur is de oudste kern geen Karolingisch graafschap, zeker niet het 'graafschap Vliermaal,' dat voor hem nooit bestaan heeft, wel het post-Karolingisch graafschap Hocht, in de tiende eeuw gevormd uit een stuk van Haspengouw - boven de Jeker en stukken uit de Opper-Maasgouw (linkeroever). De zetel, Hocht, lag dus op de grens van de bestanddelen. Het zou een schepping zijn van de Reinieren, die het in 937 verloren ten voordele van de Balderiks. Kort na 1000 noemde zich één van de Balderiks Giselbert van Loon. De verplaatsing van de zetel van Hocht naar Loon zou te wijten zijn aan de aantrekkingskracht

van een handelsweg die Maastricht met Zoutleeuw verbond (p. 125). - Problematisch blijft bij dit alles m.i. het Maaslands deel van het graafschap Hocht.

De vassaliteitsband van Loon met Luik is een ander traditioneel probleem. De auteur keert terug tot de oudste stelling hieromtrent, die van de Luikse historicus uit het begin van de veertiende eeuw, Hocsem. Dat wil zeggen dat de afhankelijkheid virtueel zo oud is als het graafschap Loon zelf. Loon hing reeds van Haspinga af voor 1040. Met Haspinga of Haspengouw ten Zuiden van de Jeker, erfde de Luikse kerk de suzereiniteit over Loon. Deze stelling is zeer verlokkelijk. Problematisch blijft echter de omvang van het Luikse leen in de aanvang van de elfde eeuw. M.i. reikte die leenband niet zo ver als de auteur meent.

De territoriale expansie van Loon begint met de aanhechting van een stuk van Toxandrië, de latere Kempen. Hoewel ik, met de auteur, de eerste helft van de elfde eeuw daarvoor zou handhaven, zou ik het toch liever doen op grond van een andere argumentatie dan die van p. 33-35. De inlijving van het Maasland, met inbegrip van het latere graafschap Horn, zou ik daarna plaatsen. Een van de winstpunten, die we aan de auteur danken, is de identificatie van de grens tussen Loon en Gelre in deze sector, met de Mussenburg (p. 22, 26). De laatste belangrijke landwinst ging in de richting van Brabant. Ze omvatte het graafschap Duras en de ondervoogdij over stad en abdij Sint-Truiden. In dit klein vorstendom ziet de auteur een dubbele oorsprong: enerzijds, deover blijfsels van een post-Karolingisch graafschap dat in de tiende eeuw Avernas heette en omstreeks 1050, samen met de Sint-Truidense voogdij, door huwelijk aan een jongere tak van het Loonse gravengeslacht kwam; anderszijds, Loonse allodia, welke die tak bij de verdeling van ca. 1050 meekreeg. Het geheel heette Duras sedert 1111. Het werd ingelijfd bij Loon in 1190.

Ondertussen had de graaf andere voogdijen verworven, inz. over de goederen van Corbie en van St. Jakob (Luik). De herhaalde pogingen die de graaf van Loon deed om de voogdij over het bisdom Luik te krijgen, leverden hem heel laat, slechts in 1316, bij de vrede van Fexhe, heel weinig op: volgens de auteur, niets dan de voogdij over de stad Luik. Hierbij rijst de volgende vraag. In 1320 (p. 137) is er sprake van voogdijsteden. In dit meervoud is minstens Tongeren begrepen. Met de geschiedenis van de Luikse voogdij zijn we reeds midden in de buitenlandse politiek van de graven. In de paragrafen hierover worden heel wat bijzonderheden die Luik, Brabant, Limburg, Namen, Gulik, Holland, Moha, Luxemburg en ook het Duitse Rijk betreffen, uiteengezet, vaak ook rechtgezet, niet in het minst de erfopvolgingsoorlog, die de naasting van Loon bij Luik in 1366 meebracht. Voor die datum waren excentrische bezittingen te Rieneck, Mainz, Chiny verloren gegaan, deels om jongere leden van de grafelijke familie te begiftigen, deels om schulden te delgen.

Als slotsom wijst de auteur het oordeel af van sommige historici die de Loonse graven als condottieri hebben geklasseerd. Een feit is toch dat ze liever ver over hun grenzen heen keken dan hun onmiddellijk bezit af te ronden of de enclaves er in op te sloppen. Van enige poging om de grote heerlijkheid Diepenbeek, die in het centrum ligt, te bemachtigen, is zelfs niets gebleven.

De structuur van dit eerste deel is chronologisch, met uitzondering van een lange paragraaf (p. 103-131) over het grafelijk domein. De meeste lezers zouden die wel liever in het tweede deel, over de instellingen hebben willen aantreffen. Hier ook komen traditionele vraagstukken aan de orde, o.m. de stedelijke politiek (p. 120-131), waarbij de auteur terecht een genuanceerd standpunt inneemt, dat weinig of geen rekening houdt met de innerlijke dynamiek van het domein; de territoriale schepenbanken, die naar het oordeel

van de auteur, noch bij Karolingische graafschappen, noch bij Loonse kasselrijen aanleunen. Ze lijken wel het resultaat van de grafelijke politiek, misschien van de elfde, toch eerder van de twaalfde eeuw. Waarschijnlijk komen ze samen met de lokale schepenbanken tot stand. Ze spelen daaronder de rol van hoofdbank. Ze bedienen ook de hoge rechtspraak. Een onder hen, Vliermaal, wordt stilaan beroepshof. De rechtsgebieden zijn natuurlijk niet altijd volledige nieuwscheppingen: die van Valderen en Eik geven oude immunitaire gebieden weer, dat van Verte verwijst naar het graafschap Duras. Typisch is voor alle vijf hun juridisch karakter als rijksleen. Van de auteur die hier veel aan comparatieve methode doet, hadden we gaarne vernomen, in hoever andere *Landgerichte* in het Duitse Rijk ook rijkslenen waren. Er zijn vijf categorieën van Loonse lenen (Duras, Maasland, Zolmont, Spouwen, Loon).

Een traditionele vraag is of er daaraan lokale leenhoven moeten worden verbonden en of die leenhoven op hun beurt toelaten oudere omschrijvingen op te sporen. De auteur meent dat men het antwoord op die vragen, tevens het antwoord nopens de toestand van voor het bestaan van de territoriale schepenbanken moet zoeken in de evolutie van de *curia comitis*, beter nog, van de *curiae*. Naar het aantal regerende graven waren er immers soms verschillende *curiae* in het hier besproken gewest. Indien er bv. later een leenhof van Duras schijnt te bestaan, is dat niets anders dan een overblijfsel van de *curia* van de graaf van Duras. Die hoven waren samengesteld uit leenmannen. Ze hebben aanvankelijk algemene bevoegdheid. Misschien hebben ze die overgenomen van de Karolingische *mallus*. Ze verliezen die in ieder geval stuk voor stuk, zodat er hun ten slotte niets meer overblijft dan de leenzaken. Aldus werd in de schoot van de *curia comitis* van Loon in 1279 een grafelijke raad (*consilium*) opgericht voor de domaniale en financiële zaken. De allodiale zaken gaan in 1295 grotendeels over naar een bijzonderlijk hof: een centraal allodiaal hof, te Loon zetelend. Hier was het echter te doen om buitenlandse invloed te weren: heel de dertiende eeuw door merkt men immers tussenkomsten van het allodiaal hof van Luik. De graaf kan die inmenging uitschakelen, terwijl hij in zijn vorstendom de concurrentie van sommige lokale allodiale hoven laat bestaan (p. 199-200). Aldus gezien schijnt er een lijn te liggen in het grafelijk beleid. Maar wat te denken van de veel grotere inmenging van Luik langs het Luikse stadsrecht, dat haast algemeen was binnen de Loonse steden?

Onder Arnold V (1279-1323) bij wie de auteur een zekere lijn heeft gevonden in zijn binnenlandse politiek, was het misschien te laat om het tij binnen de steden te keren. Niettemin is de rol van deze graaf in de Loonse instellingen onloochenbaar. De auteur levert daarvan het bewijs bij de bespreking van de grafelijke ambtenaren. De belangrijkste onder hen, de seneschalk, houdt een algemene bevoegdheid tot in het begin van de veertiende eeuw. Sedert 1295 wordt hij echter hoe langer hoe meer bijgestaan door een grafelijke ontvanger voor de domaniale inkomsten en voor de financiële zaken met vreemden. De ontvanger van Loon is de eerste 'moderne' beambte: hij ontsnapt aan de feodaliteit. Anderen, zoals de seneschalk en de kasteleinen, waren er nog eng mede verbonden. Ze hoorden oorspronkelijk tot de ministerialiteit.

In dit overzicht van de instellingen komt het begrip *comitatus* m.i. niet genoeg tot zijn recht. De drie bladzijden van 113-116 lijken me onvoldoende. Ik zou ook een ander vertrekpunt hebben genomen dan de definitie, die de graaf geeft in een acte van 1244 van de *jura comitatus*: *expeditiones et exercitus nostros et sonum campanae et totas justicias altas et civiles*. Voor de graaf mag het toen expliciet genoeg zijn geweest. Ons lijkt de bepaling geen aandacht te schenken aan specifiek grafelijke rechten als er zijn: de publieke wegen en waterlopen (p. 217), de woeste gronden, de jacht. Natuurlijk kunnen

die begrepen zijn in de uitdrukking 'totae justiciae altae', maar dit kon even goed het geval zijn met de klokslag. Van de andere kant kan men 'justiciae civiles' onder de gewone heerlijke rechten klasseren en voor zover zijn ze niet specifiek grafelijk. Kortom, een oorkonde als die van 1244 lijkt ons te zeer gebonden aan bepaalde omstandigheden om volwaardige juridische definities te leveren.

Wellicht horen we van de auteur later meer hierover. Hij stelt immers na deze synthese, die op menig gebied pionierswerk is, nieuwe onderzoeken in het vooruitzicht, o.m. een over adel, ridderstand en ministerialiteit in het graafschap Loon.

P. GORISSEN

C. A. RUTGERS, *Jan van Arkel, bisschop van Utrecht* (Bijdragen van het Instituut voor Middeleeuwse Geschiedenis der Rijksuniversiteit te Utrecht, XXXIV, Wolters-Noordhoff, Groningen, 1970). Ook verschenen als Utrechts proefschrift.

Nog verscheidene belangrijke Utrechtse bisschoppen uit de middeleeuwen wachten op een moderne, wetenschappelijk-verantwoorde biografie. In de Utrechtse dissertatie van Dr. C. A. Rutgers is nu voor Jan van Arkel, bisschop van 1342-1364, in deze leemte voorzien. We kunnen hem daarvoor dankbaar zijn, want Jan van Arkel is wel één van de meest fascinerende persoonlijkheden op de Utrechtse bisschopszetel geweest.

Toen deze 28-jarige kandidaat, na energieke bemoeienissen te zijnen gunste van de Hollandse graaf, eind 1342 door de paus benoemd werd, was de positie van het Sticht vrijwel hopeloos. Holland en Gelre hadden zich praktisch geheel van de wereldlijke macht in Neder- en Oversticht meester gemaakt, de edelen trokken zich weinig van de bisschop aan en de kapittels hadden het geestelijk gezag op verschillende terreinen geïsurpeerd. Geld voor de noodzakelijke betalingen aan diverse pandheren en aan de Curie in Avignon was niet aanwezig. In 1348 werd zelfs door de Curie opdracht gegeven beslag te leggen op alle onroerende goederen van bisschop Jan van Arkel wegens achterstallige schulden. Drie maal moest met Holland een formele oorlog worden uitgevochten.

En toch heeft het bisdom zich hersteld. Dr. Rutgers doet verslag van de moeizame, maar zorgvuldige arbeid van de bisschop om dat doel te bereiken. Enkele malen heeft hij zich ook buitenslands begeven, mogelijk om door persoonlijke invloed bij het pauselijk hof en bij buitenlandse bankiers het ergste af te wenden. Het is tenminste de vraag of het eerste doel van deze reizen was de persoonlijke uitgaven te verminderen, zoals doorgaans wordt gezegd. In ieder geval is het niet waar, dat de bisschop twee volle jaren, nl. van 1349-1351, buiten zijn diocees heeft geresideerd. Hij had daar veel dringende zaken te behartigen. Een groot voordeel was wel, dat de partijstrijd in Gelre en Holland tijdens zijn episcopaat hem de hoognodige adempauze heeft verschaft. Hij heeft daarvan gebruik gemaakt door de verpande goederen in te lossen (met geleend geld), de edelen te betuigen en de grenzen van het bisdom veilig te stellen. Als keerpunt ziet Dr. Rutgers het jaar 1356; toen was het ergste voorbij en kon de bisschop zich gaan wijden aan de opbouw en consolidatie, met name in het Oversticht; het beleg van het kasteel van Zweder van Voorst in 1362 heeft daarbij het meest tot de verbeelding gesproken. In deze jaren is ook de standenbeweging in het bisdom gegroeid, met de steden stond Jan van Arkel doorlopend op goede voet, tegenover de kapittels handhaafde hij met kracht zijn bevoegdheden, met name die van het visitatierecht en ook de edelen schakelde hij in bij het landsheerlijk bestuur, nadat zij eenmaal bedwongen waren. De schrijver laat in het midden of Jan van Arkel de standenbeweging uit persoonlijke overtuiging heeft bevorderd, dan wel dat hij zich in deze ontwikkeling heeft geschikt. In 1364 verplaatste de paus hem tenslotte naar Luik. Dit gold als een bevordering, maar maakte abrupt een einde aan een vrucht-